

૪. જેલમાં બિસકોલી

કાકાસાહેબ કાલેલકર

૧ ડિસેમ્બર, ૧૮૮૫ના રોજ સતારામાં તેમનો જન્મ થયો હતો. પુણેની ફર્યુસન કોલેજમાંથી ફિલોસોફી વિષય સાથે બી.એ. થઈ, બેંગલોરમાં આચાર્ય તરીકે જોડાયા. ‘રાજ્યભાષા સમિતિ’ના સભ્યપદે રહી હિંદી ભાષાનું રાજ્યીય કક્ષાએ પ્રવાસકાર્ય કર્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ હતાં. કાકાસાહેબે હિમાતયનો પગપાળા પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમણે પ્રવાસવર્ણના ઉત્તમ પુસ્તકો આપ્યા છે. જેવા કે, ‘હિમાતયનો પ્રવાસ’, ‘રખડવાનો આનંદ’, ‘ઉગમણો દેશ’ વગેરે. ચિંતનાત્મક તથા પત્રકાર્ત્વ ક્ષેત્રે તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ૧૯૬૪માં તેમને પદ્મવિભૂષણનો જિતાબ મળ્યો હતો. ગાંધીજીએ તેમને ‘સવાઈ ગુજરાતી’નું બિરુદ્ધ આપ્યું હતું. તેમનું અવસાન ૨૦ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૧ના થયું હતું.

સૂર કૃતિનો

પ્રસ્તુત પાઠમાં માતૃત્વનું મંગળ ચિત્ર ખૂબ જ કોમળતાથી અંકાયું છે. લેખક જ્યારે જેલમાં હતાં ત્યારે તેમને પ્રાણીજીવનનો એક મર્મસ્પર્શી અનુભવ થયો હતો. તે અનુભવને લેખકે ખૂબજ સરળ શબ્દોમાં અને વાચકના દિલને સ્પર્શી જય તેવી હળવી શૈલીમાં વર્ણિત્વો છે. એક બિસકોલી અને તેના બચ્ચાનો પ્રેમ લેખક વર્ણવે છે ત્યારે તેની સાથે પોતાના દિલમાં મૂંગા લુંબો માટે રહેલો પ્રેમ પણ અનાયાસે જ વ્યક્ત થઈ જય છે. તે ખરેખર આપણા દિલ સુધી પહોંચ્યો આપણને પણ સીધી અસર કરે છે અને એક બિસકોલી જેવડા નાના પ્રાણી વિશે વધુને વધુ જાણવાની આપણામાં જિજાસા ઉત્પન્ન કરે છે.

એક દિવસ શામળભાઈ બિસકોલીનું એક નાનકડું બચ્ચું કેદીની ટોપીમાં મારી પાસે લઈ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ‘એક કાગડો આને લઈ જતો હતો. અમે બે જણાએ ચાલાકી કરી એને બચાવ્યું છે. હવે એનું શું કરીએ ?’ મને કોલેજના દિવસો યાદ આવ્યા. એક ચીથરાની દિવેટ બનાવી દૂધમાં બોળી એ બચ્ચાને ચૂસવાને આપી, પણ એ ગભરાયેલું બચ્ચું કેમે કર્યું દૂધ ચૂસે જ નહિ. રોટલો આપ્યો, ઝીચડી આપી, ભાત આપ્યો, પણ પેલું બચ્ચું તો એમાંથી કશાને અડે જ નહિ. આખરે મારા નાહવાના ડબામાં એક લૂગડું પાથરી તેમાં એને બેસાડી દીઘું ને અમે સૂઈ ગયા. બીજે દિવસે તો એણે ચીસો પાડી-પાડીને આપ્યું વાતાવરણ કરણ કરી મૂક્યું. શામળભાઈ બિચારા વ્યાકુળ થઈ ગયા.

બચ્ચાનું શું કરવું એ કોઈને સૂઝે નહિ. દરેક જણ આવીને બચ્ચાને હાથમાં લે. બિચારું બચ્ચું જન બચ્ચાવવા ખાતર હાથમાંથી કૂદી પડે. થાકી જય, પેશાબ કરે અને ફરી દોડે. એક વખત તો ડાકોરસાહેબના ઓરડામાં બળતણ પડ્યું હતું તેમાં જઈને ભરાઈ બેનું. મુશ્કેલીથી અમે તેને બહાર કાઢ્યું. કાગડા અને બિલાડી બંનેનાં મોંથી એનું રક્ષણ કરવું એ સહેલી વાત નહોતી. બીજે દિવસ પણ પૂરો થવા આવ્યો.

બે દિવસ થયા. બિચારાને કડાકા હતા. ભૂખે મરતું એને તે કેમ બચાવાય અને કાગડા-બિલાડીનાં મોંથી પણ એને કેમ બચાવાય એ અમને બેવડી ચિંતા થઈ પડી હતી. અંતે બપોરના ચાર વાગ્યે મેં જ્ઞેયું કે બિસકોલી ઝડો-ઝડો ને ઓરડીએ-ઓરડીએ વ્યાકુળ થઈને ફરે છે. એ જ આ બચ્યાની મા હોવી જેઈએ. જે ઓરડામાં મેં ડબો રાખ્યો હતો એ ઓરડી તરફ એ જય એટલા માટે મેં એને એક-બે ઠેકાળેથી હાંકી. કઈ ભાષામાં હું એને સમજલવું કે તારું બચ્યું મારી ઓરડીમાં છે ને એની સલામતી ખાતર જ એને અંદર રાખ્યું છે. બિચારી માને થયું હશે કે દુઃખિયારી હું બચ્યાની શોધમાં રખ્યું છું, ત્યાં આ જમ્બૂત મારી કેઢે પડ્યો છે, જંપવા પણ નથી દેતો. આખરે ઠકોરસાહેબ, શામળભાઈ, એક-બે પોતીસો, ઠકોરસાહેબનો કેદી-રસોઈયો અને સૌએ મળીને એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને હામ ભીડી એક યોજના ઘડી કાઢી.

કિકેટની રમતમાં જેમ ઠેકેઠેકાણો ક્ષેત્રપાલો ઊભા રહે છે તેમ બધા દૂરદૂર ઊભા રહ્યાં. મેં બચ્યાવાળો ડબો ઓરડીમાંથી બહાર આણ્યો અને જે ઝડ ઉપર પેલી મા બિસકોલી ફરતી હતી, તેની નીચે આડો મૂકી દીધો. બે-ત્રણ કાગડાઓએ આ જ્ઞેયું. પછી કંઈ એ મહાશયો ત્યાંથી ખસે? લોભી આંખે તેઓ એકીટસે જ્ઞેવા લાગ્યા. પણ અમારા ક્ષેત્રપાલો પૂરેપૂરા સાવધાન હતા. બચ્યું ડબામાંથી બહાર નીકળ્યું અને એણે કિલિકિલ કરી કારમી ચીસ પાડી. મારું ધ્યાન આ બિસકોલી તરફ હતું. તે વખતની એની મુદ્રા જ્ઞેવી હતી. એનો જીવ કાન અને આંખમાં આવી રહ્યો હતો. બચ્યાનું દર્શન થયું. એટલે બાકીની બધી સૃષ્ટિ એને માટે શૂન્ય થઈ ગઈ. બિસકોલીની દોટથી એ ઉપરથી દોડતી નીચે આવી. સ્ટેશન નજીક આવતાં રેલગાડી જેમ સિસોટી વગાડે તેમ અવાજ કરતાં એ આવી. બચ્યું પણ મા તરફ દોડયું. બંનેનો બેટો થયો. તરત જ મા ચોમેર નજીર નાખવા લાગી. અમારે એ માને બીક ન લાગે એટલા દૂર, પણ કાગડા ફાવી ન શકે એટલા નજીક ઊભા રહેવું જરૂરી હતું.

હવે એક ભારે દર્શય જ્ઞેવાનું મળ્યું. માને થતું હતું કે એક ક્ષાળનો પણ વિલંબ કર્યા વગર આ બચ્યાને માળામાં લઈ જાઉં તો જગ જતી. બચ્યાને એનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે? તે તો બે દિવસનું ભૂખ્યું હતું. માને જેઈકે તરત જ તેને ધાવવાને દોડયું. મા એને મોઢામાં પકડીને ઊંચકવા જય અને બચ્યું તેમાંથી છટકી ધાવવા જય : મિનિટ-દોઢ મિનિટ સુધી આ છોડ-વળગ ચાલી. આખરે બચ્યાનો વિજય થયો. માએ જેઈ લીધું કે બચ્યું સમજે એમ નથી. એટલે જીવને જેખમે તે ત્યાં જ થોભી ગઈ. બચ્યાને ધાવવા દીધું. ભૂખ્યા સિપાઈઓ રણાંગણ પર શિરને સાટે પણ ભોજન કરે છે એના જેવો આ પ્રસંગ હતો. બચ્યાની ભૂખ જરા ભાંગી એટલે માએ દઢતાથી બચ્યાને એના પેટની ચામડી વતી જાલ્યું. બચ્યાએ તરત જ પોતાના ચારે પગ અને પૂંછડી માને ગળે વીટાળી દીધાં. માના ગળાની આસપાસ આ એના હૃદયનું ધન અમૂલ્ય હારની પેઠે વીટાળાઈ રહ્યું. તેને સાચવી માથું ઊંચું કરીને મા આંગણું વટાવી ઓટલા પર આવી. અમે કૂંડાળું નાનું કર્યું. ઓટલાની કોર આગળ જ્યાં દીવાલનો ખૂણો બહાર આવ્યો હતો તેની ધાર ઉપરથી બિસકોલી ડગુમગુ કરતી ચડવા લાગી. શી એની સંભાળ ! શી એની એકાગ્રતા ! ઉપર લગભગ છાજ સુધી પહોંચી ગઈ.

ત્યાંથી ફૂદકો મારીને જ લાકડાના પીઢિયા સુધી પહોંચાય એમ હતું. ફૂદકો મારશે કે નહિ? ફૂદકો મારવાની હિંમત કરી મા આખા શરીરનો સંકોચ કરે, પણ ફૂદતાં પહેલાં જ હિંમત હારી જય : નિરાશ થઈ નિસાસો મૂકે. ફરી બીજી રીતે પ્રયત્ન કરે. દસેક વાર તો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ગઈ હશે. ઉપરથી પડી જય તો બચ્યું જીવતું ન રહે. જેટલા-જેટલા નિઝળ પ્રયત્ન થાય તેટલી શક્તિ ઓછી થાય અને

પ્રયત્ન સફળ થવાની આશા પણ ઓછી થાય. બિચારીએ એકવાર હતાશ થઈને ચીસ પાડી. કયો ભક્ત આથી વધારે વ્યાકુળ પ્રાર્થના કરી શકે ? અમે આટલા જણ આસપાસ ઊભા હતા. પણ એની શી સેવા કરીએ ? માણસ જતે આજ સુધીમાં ક્યાં બિસકોલીનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે કે આજે એ તમને પાસે આવવા હે ?

મને એક વિચાર સૂઝ્યો. દોડતો જઈને હું મારો ખેસ લઈ આવ્યો. બે છેડા મારા હાથમાં ને બે શામળભાઈના હાથમાં એમ કરી જમીનથી એક-બે હાથ ઊંચે અમે ખેસ પહોળો કરી પકડી રાખ્યો. ઉદેશ એ કે બિસકોલીને એનું બચ્ચું પડે તો તેમનો છૂંદો ન થઈ જય. આખરે ઈશ્વરે બિસકોલીની ધા સાંભળી. એના શરીરમાં અસાધારણ બળ આવ્યું. શ્વાસ રોકી એણે વિશ્વાસપૂર્વક એક કૂદકો માર્યો અને એક પળમાં તે મુકામે પહોંચી ગઈ : બે છાપરાંની સાંઘમાં મોખનાં નળિયાં નીચે બિસકોલીનું નિવાસસ્થાન હતું.

તે રાતે મા અને બચ્ચાએ કેવી મીઠી ઊંઘ લીધી હશે ! સાચે જ માને થયું હશે કે જગ જીતી. ત્યાર પછી કેટલાય દિવસ એ માને અને બે બચ્ચાને અમે જોતા અને ઓળખતા.

અધ્યાપન સેક્ટે

પ્રસ્તુત પાઠનું અધ્યાપન કરાવવાની શરૂઆત કરતાં પહેલા લેખક કાકાસાહેબ કાલેલકર વિશે સંક્ષિપ્તમાં જરૂરી માહિતી આપવી. નાનાં-મોટાં પાળેલાં જંગલી પ્રાણીઓ વિશે તેમની બોલી, રહેઠાણ, ખોરાક, વિશિષ્ટતા, બચ્ચાં વગેરે વિશે પૂર્વજ્ઞાનને આધારે ચર્ચા કરવી. પાઠનું પ્રકટવાંચન દરેક વિદ્યાર્થીઓ પાસે કભિક રીતે કરાવવું. તે દરમ્યાન લઘુપ્રક્રિયા પૂર્ણ વિદ્યાર્થીઓને સહિય રાખવા આવશ્યક જણાય ત્યાં વિસ્તૃત માહિતી આપવી. બિસકોલી વિશે વધારે ને વધારે માહિતી મેળવવા પ્રવૃત્ત કરવા. મૂંગાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રેમ પ્રગટાવવાનો આડકતરો - પરોક્ષ પ્રયત્ન કરવો. જીવદ્યા માટે પ્રેરણા પૂરી પાડવી.

સ્વાધ્યાય

કાર્યક્રમ અનુભૂતિ કાર્યક્રમ અનુભૂતિ કાર્યક્રમ

સ. ૧. નીચેના શબ્દો માટે પાઠમાં વપરાયેલા શબ્દો લખો :

(૧) બંદીવાન	(૨) કપડું	(૩) દુનિયા	(૪) સાવધાન
(૫) વાટ	(૬) ઉપવાસ	(૭) બેચેન	(૮) ફળિયું

સ. ૨. ફળિપ્રયોગ અને અર્થને યોગ્ય રીતે જોડો :

વિભાગ ‘અ’

(૧) કડાકા હોવા	(અ) હિંમત બતાવવી
(૨) કેટે પડવું	(આ) એકનજરે જેવું
(૩) હામ ભીડવી	(ઇ) જીણી છીણ થઈ જવી
(૪) ધા સાંભળવી	(ઇ) ઉપવાસ થઈ જવા
(૫) છુંદો થઈ જવો	(ઉ) પાછળ પડવું
(૬) એકીટસે જેવું	(ઊ) મદદ માટેનો અવાજ સાંભળવો

વિભાગ ‘બ’

સ. ૩. શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ આપો :

(૧) પગથી માથા સુધી	(૨) આવક તથા ખર્ચનો અંદાજ
(૩) યુક્તનું મેદાન	(૪) ખલે નાંખવાનું વસ્ત્ર
(૫) કિકેટની રમતમાંનો ફિલ્ડર	(૬) કેઢીઓને રાખવામાં આવતી જગ્યા
(૭) છાપરાંના ટેકાડ્રેપ રખાતું મુખ્ય આદું લાકું	(૮) શારીરિક શ્રમ કરીને જીવનાર

સ. ૪. અક્ષરો ઉલટાવવાથી બનતો નવો શબ્દ લખીને તેનો અર્થ પણ લખો :

દા.ત. : યાદ-દ્યા, દ્યા - મહેરબાની, કૃપા.

(૧) હામ	(૨) ડબો	(૩) ઋગ	(૪) જરા

સ. ૫. ‘વાતાવરણ’ શબ્દના અક્ષરોનો ઉપયોગ કરીને વધુમાં વધુ શબ્દો બનાવો. (ઓછામાં ઓછા ૧૦)

સ. ૬. પાઠના આધારે ખાતી જગ્યા પૂરો :

(૧) એક _____ દ્વિવેટ બનાવી દૂધમાં બોળી એ બચ્ચાને ચૂસવાને આપી.
(૨) શામળભાઈ બિચારા _____ થઈ ગયા.
(૩) કિકેટની રમતમાં જેમ ટેકેકાણો _____ ઊભા રહે છે તેમ બધા દૂર્દૂર ઊભા રહ્યા.
(૪) આખરે _____ બિસકોલીની ધા સાંભળી.
(૫) નિરાશ થઈ _____ મૂકે.
(૬) મને _____ દિવસો યાદ આવ્યા.
(૭) મારું દ્યાન આ _____ તરફ હતું.

સ. ૭.	નીચેનાં વાક્યોને કમ પ્રમાણે ગોઠવો :	
	(૧) બીજે દિવસે તો એણે ચીસો પાડી-પાડીને આખું વાતાવરણ કરુણ કરી મૂક્યું.	
	(૨) ગભરાયેલું બચ્ચું કેમે કર્યું દૂધ ચૂસે જ નહિ.	
	(૩) એક કાગડો બિસકોલીના બચ્ચાને લઈ જતો હતો.	
	(૪) કેદીની ટોપીમાં નાનકડું બિસકોલીનું બચ્ચું લાવવામાં આવ્યું.	
	(૫) શામળભાઈ બિચારા વ્યાકુળ થઈ ગયા.	
સ. ૮.	થોળ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી વાક્ય ફરીથી લખો :	
	(૧) બિસકોલીના બચ્ચાને _____.	
	(અ) કાગડા બિલાડીથી બચાવવું જરૂરી હતું	(આ) બચ્ચાંની માથી બચાવવું જરૂરી હતું
	(ઇ) જેલના કેદી અને પોલીસોથી બચાવવું જરૂરી હતું	
	(૨) બિસકોલીના બચ્ચાને દૂધ _____.	
	(અ) બાટલીથી પીવડાવતા હતાં	(આ) ચમચીથી પીવડાવતા હતાં
	(ઇ) ચીથરાની દિવેટ બનાવી પીવડાવતા હતાં	
	(૩) બચ્ચું અહીંતલી ચીસો પાડી ભાગતું હતું. કારણ કે _____.	
	(અ) તેને માટે જેલ અને ત્યાંના કેદીઓ અન્યાંયા હતાં	(આ) તે તેની માને શોધતું હતું
	(ઇ) તે ભૂખ્યું હતું અને તેને છૂપાઈ જવું હતું	
	(૪) બચ્ચું માની પાસે જતાં જ _____.	
	(અ) માને બેટી પડ્યું	(આ) ભૂખ્યું હોવાથી ઘાવવા લાગ્યું
	(ઇ) માને તેમ કરવા તૈયાર થઈ ગયું	

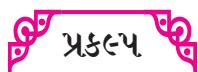
સ. ઈ. ઓળખો :

- (૧) બિસકોલીનું બચ્યું લેખક પાસે લાવનાર - (૨) ઝડે-ઝડે વ્યાકુળ થઈને ફરનાર -
 (૩) મિનિટ-દોઢ મિનિટની છોડ-વળગમાં જુતી જનાર - (૪) બચ્યાંવાળા ડબાને જોઈ જનાર -
 (૫) બચ્યાને ચીથરાની દિવેટ ફૂધમાં બોળી ચુસવા આપનાર -

સ. ૧૦. બિસકોલીનું બચ્યું અને તેની માતાનું ભિલન તમારા શબ્દોમાં લખો.

★ ધાયત અવસ્થામાં કોઈ પશુ-પક્ષી તમને મળે તો તમે તેની જે-જે કાળજી લેશો તેની વર્ગમાં સામૃહિક ચર્ચા કરો.

★ વાંદરી અને માદા કંગારું તેના બચ્યાંની શી શી અને કેવી રીતે સંભાળ રાખે છે તેની સંપૂર્ણ માહિતી ઇન્ટરનેટ પરથી મેળવીને એક સરસ મજનો પ્રકલ્પ તૈયાર કરો.

★ થોરય વિરામચિહ્ન મૂકી વાક્ય ફરીથી લખો :

- (૧) શી એની સંભાળ શી એની એકાગ્રતા
- (૨) હવે એનું શું કરીએ
- (૩) બર્ચચાનું દર્શન થયું એટલે બાકીની બધી સૃષ્ટિ એને માટે શૂન્ય થઈ ગઈ
- (૪) આખરે ડાકોરસાહેબ શામળભાઈ એક-બે પોલીસો ડાકોર-સાહેબનો કેદી-રસોઈયો અને સૌએ મળી એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને હામ ભીડી એક થોજના ઘડી કાઢી

★ નમૂના પ્રમાણે કરો : દા.ત. : નાહવું - નાહવાનું + ડફ્ફો = નાહવાનો ડફ્ફો.

(૧) બેસવું - બાંકડો	(૨) વાંચવું - ચોપડી
(૩) ધોવું - કપડાં	(૪) પહેરવું - ખમીસ

★ રેખાંકિત શબ્દને દ્યાનમાં રાખી વાક્યને પ્રશ્નાર્થ બનાવો.

(૧) શામળભાઈએ <u>ચીથરાની</u> દિવેટ બનાવી.	(૨) બર્ચચું <u>બે</u> દિવસથી ભૂખ્યું હતું.
(૩) <u>બિસકોલીએ</u> બર્ચા સાથે ફૂદકો માર્યો.	

હું વાંચું તમે પણ વાંચો.

બિસકોલી

રામ બાંધે સાગરને સેતુ બિસકોલી
જાણે લંકાનો કો પ્રલયકેતુ બિસકોલી
કપિ પર્વત ઉપાડી લાવે કાંધે બિસકોલી
કપિ સેતુ દિવસપાત બાંધે બિસકોલી
એક નાની-શી આમતેમ ફૂદે બિસકોલી
કાંઠો સિન્ધુનો આખો દિ ખૂદે બિસકોલી
જરા વેળુમાં જઈ એ આળોટી બિસકોલી
જઈ ખંખેરી સેતુએ રનેટી બિસકોલી

સહુ વાનર ને રીછ હુસે જેઈ બિસકોલી
ઘણો દરિયો પૂરવાની વાતામોઈ બિસકોલી
જેઈ ગમત ત્યાં રામ આવી જુએ બિસકોલી
આંખે હરખનું આંસુ એક લુએ બિસકોલી
મારો સૌથી નાનેરો સૈનિક તું બિસકોલી
હવે પામીશ સીતાને ખચિત હું બિસકોલી
એમ કહીને પસવારી હાથ મિઠે બિસકોલી
પામી પડ્યા તે દા'ડાથી પીઠ બિસકોલી

- ઉમાશંકર જેશી

મુંગાં પ્રાણીની વેદના સમજવી એ જ સાચી માનવતા-સંવેદનશીલતા.

8HM81G